

Д.Р. Курбанов,
катта илмий-ходим изланувчи, БМА

СУВ РЕНТАСИ ВА УНИ ҲИСОБЛАШНИНГ АЙРИМ МУАММОЛАРИ

В данном статье анализируются оценки процедур расчета природной ренты, выявлены расчеты аренды по оценке и моделей основываясь на комментариях ученых. Также анализируется усиленная конкуренция удовлетворяющим аксиомам. Изучены особенности природных ресурсов, нужды на информации об рентах на природные ресурсы и т.д.

This study discusses estimations practice of natural rent grading as well as according to some scholars review to grade natural renting calculations and models. To satisfy axiomatic of the developed competition. This research also presents specialty of natural resources, demands for information on natural renting and other studied.

Калитли сўзлар: Рента, ресурс, аспект, интеграль, консолидация, стагнация, стимул.

Табиий рентанинг иқтисодий мазмун-моҳияти ҳақида гап кетганда, энг аввало, унга ишлаб чиқариш жараёнида табиий ресурсларнинг фойдаланиши натижасида олинган фойданинг бир қисми сифатида қаралади. Бизнингча, табиий рентага берилган бундай таърифда вужудга келган фойданинг табиатига нисбатан ҳеч қандай изоҳ берилмаган. Агар бу ўринда фойда дейилганда ресурслардан фойдаланувчи томонидан олинган реал фойда назарда тутилаётган бўлса, у ҳолда рента “ресурс-фойдаланувчи” тизимининг тавсифига айланади. Бундай тушунишда самарали ресурслардан фойдаланиш жараёнида қандайдир сабабларга (масалан, ноқулай технология, етарли даражада саводли бўлмаган персонал ва б.) кўра табиатдан фойдаланувчи фойда олмаслиги ва бундай вазиятда рента умуман нолга тенг бўлиши мумкин [1]. Ресурслардан фойдаланилмаётганда эса ундан фойдаланишда вужудга келиши мумкин бўлган рента тўғрисида мулоҳаза юритишга ҳеч ҳожат қолмайди.

Бундай вазиятдан чиқиб кетишда, иқтисодий назарияга кўра, икки йўл (ёндашув) бор. Биринчи (классик) йўл (ёндашув)га мувофиқ фойда дейилганда мазкур иқтисодийётда у ёки бу кўринишдаги ресурслардан фойдаланишда олинган ўртача фойдани тушуниш керак. Иккинчи (маржиналистик) йўл (ёндашув)га кўра бундай ресурслардан фойдаланишнинг мумкин бўлган энг яхши шароитларидан (энг яхши технология, энг яхши меҳнат ресурслари, энг яхши менежмент ва б.) келиб чиқиш керак ва ҳисоб-китобга бундай шароитларда олиниши мумкин бўлган энг юқори чегарадаги фойдани қабул қилиш лозим.

Мулк таркибий тузилмаси ва социал-иқтисодий тизимнинг бошқа тавсифлари ишлаб чиқаришнинг самарадорлиги, унинг фойдани яратиш борасидаги қобилияти учун муҳим бўлишига қарамасдан ҳар қандай вариантларда ҳам рента назарияси, идеаллаштирилган шароитларда табиий

ресурсни рента манбаи сифатида қараб, бу жиҳатлардан четга чиқишга ҳаракат қилади.

Рентани фойдадан ажратишнинг зарурлиги муаммоси шу билан белгиланадики, ўз-ўзидан табиий ресурс маҳсулот яратмайди. Бунинг учун яна капитал ва меҳнат керак. Бунинг натижасида ўзаро таъсир қилувчи омиллар тизими орқали вужудга келтирилган самарани улар ўртасида тақсимлаш зарурати келиб чиқади.

Бундай вазифани ечиш учун амалиётда икки концептуаль ёндашув мавжуд. Биринчиси: шу омилнинг бошқа омиллар билан биргаликда фойдаланилиши натижасида олинган умумий якуний натижага тизим бир компоненти ёки омилнинг ҳиссасини баҳолаш. Бунда натижа ягона қийматий баҳога эга бўлса, харажат омилларининг ҳар бири эса ўз-ўзича ўлчанади. Иккинчиси: таркибига тизимли тартибда бошқа компонентлар кирадиган якуний натижанинг компонентларидан бирини аниқлаган умумий харажатларнинг бир қисмини баҳолаш. Комплексли ишлаб чиқаришда харажатлар ягона ялпи қийматий баҳога, натижани таркиб топтирувчиларнинг ҳар бири эса ўз-ўзича ўлчанади. Комплексли табиатий фойдаланиш вазиятида бошқаларига боғлиқ бўлмаган ҳолда ўлчалган ҳар бир фойдаланувчининг натижасига фойдаланилган табиий объект ҳиссасини баҳолаш керак. Бу, энг аввало, сув объектларига тегишли. Чунки улар бир вақтнинг ўзида гидроэнергетика, дарё транспорти, балиқчилик хўжалиги ва ҳ.к.лар томонидан фойдаланилади ва сув манбаи сифати саноат, қишлоқ ва коммунал хўжалиги учун ҳам тегишли ҳисобланади.

Бундай вазиятда сув рентасини қандай баҳолаш керак? Сув ресурсларининг уникаллигини ҳисобга олган ҳолда сув объектларининг ишончли статистик ансамблини тузиш имкониятига шубҳаланиш осон. Ўлчамларининг хилма-хиллиги билан тавсифланадиган уларнинг турлитуманлиги объектлар ўзларининг миқдори билан таққослашда ҳаддан зиёд каттадир. Шу муносабат билан бир-биридан бор-йўғи унинг узунлигидан 5%ли қисми билан ўлчанадиган (айрим ҳолларда бундан ҳам кам бўлиши мумкин) узокликда жойлашган бир дарёнинг ер майдонлари рента шакллантириш аспектида сув фондининг ҳар хил элементлари сифатида қаралиши кераклигини таъкидлаб ўтишнинг ўзи етарлидир. Фойдаланиш жараёнида фойда олиш учун сув объектининг барча хоссаларини акс эттирадиган ўлчамлар тўпламини шакллантиришга уринишнинг ўзидаёқ сезиларли мураккабликлар пайдо бўлади. Шунингдек, сув объектлари билан фаол фаолият кўрсатаётган экологик тизимлар ҳам боғлиқ. Бу ҳолат иқтисодий ҳисобга олиш учун ниҳоятда мураккаб ҳисобланади. Шунинг учун ҳам у сув ресурсларидан фойдаланиш учун рента муаммоси амалда деярли тадқиқ этилмаганлигининг асосий сабабларидан биридир. Сув объектларига негатив таъсирларни аниқлаш ва баҳолаш муаммоси шу қадар мураккабки, таъсирларнинг барча спектрларидан таҳлил учун уларнинг энг оддийи танланган, холос: ифлосланган оқим сувларининг ташланиши. Бу билан бундай кўринишдаги қолган таъсирларни тартибга солиш муаммоси, қисман бўлса-да, рента

тавсифидаги тўловлар тизимига (агар улар кўзда тутилган бўлса) юклатилмоқда.

Сув ресурслари бозорда сотилмайди. Айрим ҳолларда улар олди-сотди объектига (масалан, аукционларда) айланган пайтида ҳам бу ҳолатни оммавий деб эътироф этиш мумкин эмас. Ҳолбуки, назарий постулатларга мувофиқ баҳо фақат ва фақат оммавий битимлардагина ўз хоссаларига эга бўлади [2]. Ягонавий характерга эга бўлган битимларда баҳо тасодифларнинг кучли ва амалда аниқланиши мумкин бўлган, шу жумладан, уникал воқеликлар ва ҳолатлар, таъсирига эга. Бундай ҳолатларда у зарур бўлган ўрталилик, барқарорлик ва демак, репрезентативлиликка эга бўлмайди. Бундан кўриниб турибдики, ҳозирги пайтда бозор механизми рентани аниқлашда керакли бўлган ёрдамни кўрсата олмайди.

Шу муносабат билан сув рентасини баҳолашдаги энг катта қийинчиликлар мумкин бўлган маълумотлар ҳажми ва унга бўлган эҳтиёж ўртасидаги номувофиқлик билан боғлиқ эканлигини қайд этишдан ўзга чорамиз йўқ. У натижалар статистик содир бўлганлиги талаблари томонидан вужудга келади. Шундай қилиб, бизни қизиқтираётган табиий омилнинг амалда фойдали бўлиши мумкин бўлган баҳосини олиш учун статистик методлардан умид қилишга ўрин қолмайди. Рентани ҳисоблашга уриниш учун маржинал типдаги назарий қурилмалар қолади, холос. Бу борада икки ёндашувнинг борлиги маълум: биринчиси – оптимизацион моделлардан фойдаланишга, иккинчиси эса – охириги харажатларга асосланган.

Биринчи усул “оптимизацион моделлаштириш” номи остида бирлаштирилган математик моделларни ўрганишга асосланган. Оптимизацион моделлар ўзгарувчиларни нафақат тўғри, балки тесқари (қарама-қарши) йўналишда ҳисоблашга ҳам имкон беради. Тўғри масала, одатда, “ишлаб чиқариш” йўналишига эга. Унинг ўзгарувчилари – хўжалик фаолиятининг кўрсаткичлари бўлиб, кўплаб чекланишлар эса ресурслар мавжудлиги ва истеъмоли балансини акс эттиради. Ўз навбатида, мақсадли функциялар эса натижани, масалан, максималлаштирилиши лозим бўлган фойдани ифодалайди. Тесқари (қарама-қарши) йўналишдаги масалаларнинг ўзгарувчилари, одатда, оптимал баҳолар деб номланадиганлар, тўғри масаланинг чекланмаларига мос келади. Агар ишлаб чиқариш омиллари орасида табиий ресурслар ҳисобга олинадиган бўлса, табиийки, унинг ечилиши мумкин бўлганда, иккиёқламали масаладан келиб чиқувчи, у ҳолда унга оптимал баҳолар мувофиқ келади. Бироқ, хоҳиш-истак қанча катта бўлишига қарамасдан, табиий ресурсларнинг оптимал баҳолари табиий рентанинг аҳамияти (даражаси)га тўғри келади ёки уларга пропорционалдир, деб ҳисоблаш табиатдан фойдаланишнинг (хусусан, сувдан фойдаланишнинг) реал вазиятида бундай тасдиқ ҳақиқатдан анча йироқдир.

Оптимал баҳолар моделнинг ўзи томонидан топшириладиган рамкалар доирасида чекланган ресурсларнинг “ички” даражасини акс эттиради. Улар модель чегараларидан четга чиқадиган вазиятларда экстраполяция қилиниши мумкин эмас. Бу баҳолар бир неча деярли тенг бўлган муқобиллар ёки етарли даражада самарали бўлмаган ресурслардан озод қилинганда қарор қабул қилиш

учун фойдаланилиши мумкин. Бунинг учун оптимал (“ички”) баҳоларни ташқи, яъни бу ресурслар бозорда сотиб олинishi ёки сотилиши мумкин бўлган баҳолар билан таққослаш керак. Агар у томонидан баҳоланаётган ресурсларнинг мақсадли функцияга айланишида қўшимча бирликнинг ҳиссасини акс эттирувчи “ички” баҳо унинг бозор баҳосидан юқори бўлса, унда қўшимча миқдорни сотиб олиш керак. Акс ҳолда эса, аксинча, ишлаб чиқаришда ундан фойдаланишнинг ўрнига бундай ресурсларнинг маълум бир қисмини сотиш мақсадга мувофиқ.

Ташқи бозор баҳолари билан бунга ўхшаш тарзда таққослаш, савдо қилинмайдиган ресурслар билан бўлган вазиятда, бозор баҳоларининг ўхшаши сифатида оптимал баҳоларни қўллашга ундайди. Бундай тахмин бир неча шартлар бажарилгандагина ўринли бўлиши мумкин[3].

Биринчидан, яхлит ҳолда иқтисодиётнинг мақсадли функциясига ҳар бир табиий ресурсларнинг ҳиссасини аниқлаш учун модель табиий ресурсдан фойдаланишнинг барча йўналишлари ва натижаларини акс эттириши керак. Бундай моделни тузиш ўта мураккаб бўлганлиги учун, уни ҳисоблаш имконияти тўғрисида гапирмасданок, агрегациялаштиришга мажбур бўлинади. Албатта, бунинг учун модель ёрдамида олинган табиий ресурсларнинг баҳолалиши зарур. Бундан ташқари, табиий рента тўғрисидаги масалаларда алоҳида ресурслар ва объектлар бўйича бўлинган номенклатураларда айнан дезагрегациялаштирилган ренбавий баҳолашнинг олинishi энг муҳимдир.

Иккинчидан, барча назарий мулоҳазалар чекланмалар ва мақсадли функция таркибига кирувчи ўзгарувчилар ва боғлиқликларнинг узлуксизлигини кўзда тутувчи кескин сабаб-оқибатларга таянади. Моделда йирик ёки кам учрайдиган дискрет объектлар (жумладан, сув объектлари) кўриб чиқилаётган ҳолда бундай узлуксизлик ўз ўрнига эга бўлмайди. Ундан ташқари, рентавий баҳолашни аниқлаш масаласида ҳатто йирик бўлмаган объектларни ҳам мустақил, уларни агрегациялаштирамасдан, кўриб чиқиш керак. Бу эса, ўз навбатида, моделлаштириш шарт-шароитларини бажаришга бўлган ҳар қандай ишончни йўққа чиқаради.

Учинчидан, натижанинг инфорацион тўлиқлигига бўлган талабни пасайтириб ва айнан, моделга табиий объектлар ёзилмаларини киритишдан воз кечиб, масалани соддалаштиришга уриниб кўриш мумкин. Бироқ, бу ҳолда ҳам, хусусан, бизни қизиқтираётган сувдан фойдаланишнинг чизмага жойлашмайдиган табиатдан фойдаланишнинг турларини моделдан четда қолдиришга тўғри келади.

Бундай вазиятда кўрилаётган муаммога нисбатан оптимизацион моделларни ҳар қандай модификациялаштиришга уриниш шунга олиб келадики, ё моделдан иқтисодий маъно йўқлигини, ёки уни қуриб ва у асосда ҳисоб-китобларни амалга ошириб бўлмаслигини қайд этишга тўғри келади.

Иккинчи усул сўнгги (охирги уланадиган) харажатлар методини қўллашга асосланган.

Кўплаб корхоналар ёки хўжалик субъектлари томонидан турли харажатлар билан фойдаланилаётган сув ресурсларини кўриб чиқайлик. Максимум даражада юқори бўлган харажатлар (бунда максимум фақат

ҳақиқатда фаолият кўрсатаётган корхоналарни ҳисобга олиш асосида қабул қилинади) бу охириги харажатлардир. Охириги харажатлар даражасида, маржиналистик концепцияга мувофиқ, ишлаб чиқариш тадбиркор учун фойдали бўлади. Ундан ўтгандан (ошгандан) сўнг эса – йўқ, қопланиш таъминланмайди.

Кейинги мантиқ қуйидагича: охириги харажатлар ва айрим аниқ корхоналардаги харажатлар ўртасидаги фарқ бу корхонада таркиб топган (маҳсулот бирлигига тўғри келувчи) табиий рентани характерлайди. Охириги корхоналарда, яъни индивидуал харажатлар охириги харажатларга тенг бўлган корхоналарда фарқ нольга тенг. Бу ҳолатни юқори маржинал даражадан пастдаги даражада корхонада фойданинг бўлмаслиги, табиий рента харажатлар таркибига киритилган, капитал эса қабул қилиниши мумкин бўлган минимал даражада қайтим бераётганлиги (масалан, банк фоизи билан тенг келадиган даражада) тарзида талқин қилиш (интерпретация) мумкин. Бошқа талқин қилиш (интерпретация) буни табиий рентанинг умуман йўқлиги (табиий ресурс фойданинг аҳамиятга эга бўлган қисмини шакллантиришга имкон бермайди) сифатида эътироф этиш мумкин. Бу талқин (интерпретация)ларнинг фарқи (биринчиси абсолют сув рентаси мавжудлигини тан олади, иккинчиси эса, аксинчяа, уни тан олмайди) охириги харажатларнинг қўлланилиши тўғри, тегишли қуриш етарли даражада методологик асосга эга ва амалда оширилиши мумкин бўлгандагина сезиларли бўлиши мумкин.

Ҳақиқатда ёки амалда эса охириги харажатларни қўллаш учун зарур бўлган шартлар бажарилмайди. Бу ердаги парадокс гўё охириги харажатларнинг йўқлигидан иборат. Рентани амалий жиҳатдан аниқлаш учун бу тушунчанинг фойдали бўлиши мумкинлиги ҳақида шубҳа оддий манзарани қуришда яққол намоён бўлади. Координата тизимининг “ОХ” абцисса ўқида охириги харажатлар мумкин бўлган даражаларининг барча соҳаларини акс эттириш учун бир қисмини танлаб, уни тенг интервалларга бўламиз. Ҳар бир интервалда баландлиги маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари ҳажмига тенг бўлган устунларни ясаймиз. Назарий мулоҳазаларга кўра олинган гистограмма, дастлаб монотон тарзда ўсиб бориши, сўнг худди шу тарзда пасайиб бориши ва охириги харажатларга мувофиқ келган нуктада у узилиши керак. Аслида, гистограмма бир неча марта узилади ва сўнг янгиланади, унда тешиқлар мавжуд бўлади, охириги харажатларни кўрсатувчи аниқ ва ишончли чегаралар ўрнига қандайдир ноаниқликлар зонаси вужудга келади ва бу зонадан қандайдир бир нуктани танлаш фойдасига ҳеч қандай аргументлар мавжуд бўлмайди. Зонанинг ўзи эса сира ҳам кичик эмас ва у бўйича “дайдиб” юриш табиий рентани баҳолашда шундай тебранишларга олиб келадик, уларни қабул қилиш мумкин деб ҳисоблашнинг сира иложи йўқ.

Сув рентасини ҳисоблашда охириги харажатлардан фойдаланишнинг мақсадга мувофиқлиги учун, ҳеч бўлмаганда, оммавийлик эмас, балки ҳар ҳолда якуний маҳсулотнинг аниқ турини ишлаб чиқариш учун сув ресурсларидан фойдаланувчи корхоналарнинг кўплиги керак. Бир ёки кўп бўлмаган корхоналарда рентани аниқлаш бўйича масалани ечиш учун охириги

харажатларнинг қўлланилиши, шубҳасиз, унинг иқтисодий маъносини йўқотади [4].

Шундай қилиб, табиий рентани баҳолашни ҳисоблашда кўриб чиқилган ёндашувларнинг барчаси амалиётда сув ресурсларига нисбатан қўллашда фойда (керак)сиз бўлиб қолаётганлигини таъкидлашимиз керак. Ундан ташқари, келтирилган мулоҳазалар асосида табиий рентани фақат бозорда оммавий тарзда савдо қилинадиган табиий ресурслар учун бозор баҳолари ёрдамида етказиб бериладиган маълумотлар асосида баҳолаш мумкин ва ана шу жиҳатдан ҳеч қандай ҳисоб-китоблар ва моделлар билан бозорни алмаштиришнинг ҳеч иложи йўқ, деган хулоса келиб чиқади. Бунда бозор, ҳеч бўлмаганда, асосан такомиллашган рақобатнинг аксиоматикасини қониқтириши керак. Унинг бузилган вариантлари (монополистик бозор, катта хуфёна ҳиссали бозор ва б.) керакли миқдорий рақамларнинг манбаи бўлиб хизмат қилмаслиги мумкин. Бироқ, табиий ресурсларнинг хусусияти шундаки, табиий рента тўғрисида амалда маълумотларга эҳтиёж бўлган ҳолларда табиий ресурслар бозорининг шаклланишига таянишга, принцип жиҳатдан, ҳожат қолмайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Rodda G. On the problems of assessing the World water resources. In: Geosci. and water resource environment data model. Berlin - Heidelberg. 1997. P. 14—32
2. Атаниёзов Б., Раҳимов З. Сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш // Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси. –Тошкент, 2001. – №12. – Б.38-39.
3. Гирусова Э.В. Экология и экономика природопользования – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2010. – 607с.
4. Доклад ООН о развитии человека 2006. «Что кроется за нехваткой воды: власть, бедность и глобальный кризис водных ресурсов». - М.: Весь Мир, 2006. – 440 с.